

Azərbaycan-İraq-türkman ortaq ədəbi dəyərləri

Orxan İsayev

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: orxan.qeriman@mail.ru

Annotasiya. İraq-türkman ədəbiyyatı ümumtürk ədəbiyyatının önəmli bir qolu hesab edilir. Lakin bu ədəbiyyat digər türk xalqlarına nisbətən Azərbaycana daha yaxındır. Tarixi bağlılıq, sonrakı dövrlərdə eyni dövlətlərin tərkibində olması və dil amili ədəbi dəyərlərdə də özünü göstərir.

Məqalədə İraq ərazisində yaşayan türkmanların şifahi və yazılı ədəbiyyatı araşdırılmış, Azərbaycan türkləri ilə ortaq ədəbi dəyərləri öyrənilmişdir. Eyni soykökə və ortaq tarixi köklərə malik xalqın ədəbi dəyərlərində kifayət qədər ortaq cəhət müəyyən edilmişdir. Bayatılar, atalar sözləri, xalq nəğmələri, lətifələr, klassik ədəbiyyat nümayəndələri bu dəyərlərin əsasını təşkil edir. İstər folklor, istərsə də yazılı ədəbiyyatın eyniliyi daha çox dil amili ilə əlaqədardır. Türkmanların yaşadığı ərazidə Azərbaycan türkcəsi əsas danışdığı dili hesab edilir. Ədəbiyyat nümunələri də bu dildə yaranıb. Bunu İraq-türkman ədəbiyyatını tədqiq edən alimlər yekdilliklə təsdiq edirlər.

Ədəbiyyat nümayəndələrini də ortaq ədəbi dəyərlərə aid etmək olar. Məhəmməd Füzuli, Ruhi Bağdadi, Əhdi Bağdadi və digər klassik şairlərin yaradıcılığı ortaq dəyərlər kimi öyrənilir. Türkmanların tanınmış alimi Əta Tərzibaşı XVI əsrə qədər Nəsimi, Cahənşah Həqiqi, Qazi Bühranəddin kimi şairləri də türkman ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab edir. Bu şairlərin Azərbaycan dilində yazıb-yaratması onları türkmanlara da yaxın edir. İstər ədəbiyyat nümayəndələri, istərsə də ədəbi nümunələri Azərbaycan-İraq-türkman ədəbi dəyərləri kimi bu gün də öyrənilir. Bu məqalədə də bu ədəbi dəyərlər ümumi şəkildə tədqiqatə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: türkmanlar, bayatı, ədəbi dəyərlər, klassik ədəbiyyat, Füzuli

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.05.2023; qəbul edilib – 30.05.2023

Common literary values of Azerbaijan-Iraqi-Turkmen

Orkhan Isayev

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: orxan.qeriman@mail.ru

Abstract. Iraqi-Turkmen literature is considered an important part of all-Turk literature. However, this literature is closer to Azerbaijan than to other Turkic nations. Historical connection, being part of the same states in later periods, and the language factor also manifest themselves in literary values.

In the article, the oral and written literature of the Turkmens living in the territory of Iraq was investigated, and their common literary values with the Azerbaijani Turks were studied. The literary values of the people with the same ancestry and common historical roots have been identified as having a lot in common. Traditions, proverbs, folk songs, anecdotes, representatives of classical literature form the basis of these values. The similarity of both folklore and written literature is more related to the language factor. Azerbaijani Turkish is considered the main spoken language in

the area where Turkmen live. This is unanimously confirmed by scholars studying Iragi-Turkmen literature.

Literary representatives can also be attributed to common literary values. The works of Muhammad Fuzuli, Ruhi Baghdadi, Ahdi Baghdadi and other classical poets are studied as common values. Ata Tarzibashi, a well-known Turkmen scholar, considers poets such as Nasimi, Jahanshah Haqiqi, and Gazi Burhaneddin to be representatives of Turkmen literature until the 16th century. The fact that these poets write and create in the Azerbaijani language makes them close to the Turkmen. It is studied even today as representatives of literature, as well as Azerbaijani-Iragi-Turkmen literary values of literary examples. In this article, these literary values are generally involved in the research.

Keywords: turkmans, bayati, literary values, classical literature, Fuzuli

Article history: received – 11.05.2023; accepted – 30.05.2023

Giriş / Introduction

Tədqiqatçılar türklərin İraq ərazisində məskunlaşmasını eramızın VII əsrinə aid edirlər. Lakin məskunlaşma prosesi yalnız VII əsrlə məhdudlaşmır. Əgər Xilafət zamanında türklərin İraq ərazisinə köçü Orta Asiyadan başlayırdısa, sonrakı dövrlərdə Qafqazda yaşayan Azərbaycan türklərinin də Mesopotamiyada məskunlaşması prosesi müşahidə olunurdu. Türklərin Azərbaycandan İraqa köç etməsi daha çox

Səlcuqlar, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvilərin zamanına aid edilir.

Bu gün İraq türkmənləri adlandırılan və etnik baxımdan Azərbaycan türkləri ilə eyni soykökə və tarixi keçmişə malik olan bir xalqın Azərbaycanla ortaq ədəbi dəyərləri kifayət qədərdir. Bu ədəbi dəyərlərin nə qədər zəngin olduğu XX-XXI əsrlərdə aparılan elmi tədqiqatlarla sübut olunmuşdur.

Əsas hissə / Main Part

İraq türkmənlərinin folklor yaxınlığı ən çox Azərbaycandır. Azərbaycan folkloru ilə İraq-türkmən folkloru arasında olan eyniyyət ən geniş yayılmış janr hesab olunan və türkmənlərin xoyrat adlandırdıqları bayatılarda daha çox nəzərə çarpır. Bu haqda görkəmli türkmən tədqiqatçı Əta Tərzibaşı “Kərkük xoyratları və maniləri” kitabında yazır: “Bizim xoyrat və manilərimizin ilgisi, ən yaxın olanı mühəqqəq ki, azəri olanlardır” [13, s.40]. Alim xoyratın İraq ərazisində yarandığını, lakin azərbaycanlıların arasında daha geniş şəkildə yayıldığı qənaətinə gəlir. Əta bəy yazır: “Xoyratın kökləri İraqda türkmənlərin yaşadığı bölgələrdə meydana çıxmış, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu türkmən dövrləri zamanı gəlişərək sonralar İraqdan Türkiyəyə, İranın quzeyinə, özəlliklə əhalisi türkmən olan Təbriz və eləcə də Azəri və ya Azərbaycan kimi tanınan və türkmənlərdən ibarət Azərbaycan torpaqlarına yayılmışdır” [13, s.8]. Rəsul

Rza 1961-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında “Uzaq ellərin yaxın töhfələri” adlı məqalə dərc etdirmişdir. Türkmən xoyratları ilə Azərbaycan bayatıları arasında olan eynilik görkəmli şairin də nəzərindən qaçmır. Müəllif yazır: “Xoyrat və manilərdə əks olunmuş bu yaxınlıq, ya eyniyyət yalnız bütün sətirləri, söz ehtiyatı və ifadə forması ilə bizim bayatıların arxitektoniyasındakı tez-tez rast gəldiyimiz eyniyyət, ya oxşarlıqla bitməyir, həm də əks etdirdiyi obyektiv varlığın, həyat və məişət tərzinin, hətta bəzi hadisələrin qüvvətli oxşarlığı ilə təsdiq edilir” [11, s.176]. Xoyrat və manilərin Azərbaycan bayatılarına bu qədər yaxın olması, heç şübhəsiz, xalqların eyni soykökdən gəlməsini və hiss-həyəcanlarını bənzər şəkildə ifadə etməsindən irəli gəlir.

İraq-türkmən xoyrat və manilərində vətən həsrəti də öz əksini tapıb. İraq türkmənləri ilə bağlı apardığı tədqiqatlara görə, Azərbaycanda Kərkükşünaslığın banisi hesab olunan Əməkdar

elm xadimi, professor Qəzənfər Paşayev bir neçə xoyrat və manidən nümunə verməklə yuxarıdakı fikirlərimizin doğru olduğunu göstərir:

*“Əslim qarabağlıdı,
Sinəm çarpaz dağlıdı.
Kəsilib gəlib-gedən,
Demə yollar bağlıdı”*. [9, s.18]

və ya

*“Gənc Əlidi,
Bir qolu qönçəlidi.
Harda bir qərib görsən,
Elə bil gəncəlidi”*. [9, s.89]

Qəzənfər müəllim qeyd edir ki, Azərbaycan bayatılarında Bağdad, Fərat, İraq, Məndəli, xoyratlarda isə Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şirvan və s. kimi coğrafi adlara rast gəlinir [9, s.89]. Bu, bir daha azərbaycanlılarla türkmənlərin tarixdən gələn qırılmaz bağlarla bir-birinə bağlandığını sübut edir.

Atalar sözlərinə müraciət etdiyimiz zaman yenə ortaq cəhətlərin çoxluğu adamı heyrətə salır. Əta Tərzibaşının “Kərkük əskilər sözü” adlı kitabı ilə tanış olan görkəmli alim Məhəmməd-hüseyn Təhmasib yazır: ““Kərkük əskilər sözü” adlı kitabında 700 atalar sözünün çox kiçik bir hissəsi bugünkü azərbaycanlı üçün “yeni”dir, yəni naməlumdur. Bu da ancaq və ancaq sırf yerli Kərkük mühiti ilə bağlı olanlara və bizdə işlənməyən sözlərdən ibarət olan nümunələrə aiddir” [7, s.11]. Arada olan cüzi fərqlər isə zaman-zaman meydana gəlmişdir ki, bunu da təbii qəbul etmək lazımdır. 300 ildən artıqdır bir-birindən ayrı düşən və fərqli siyasi-mədəni inkişaf tarixi keçən xalqların dil və ədəbiyyatında fərqliliklərin yaranması qaçılmazdır.

İraq türkmənlərində dastan yaradıcılığı və aşiq ədəbiyyatının inkişafı da Azərbaycanla paralel şəkildə olmuşdur. “İraq-türkmən folklorunda “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa”, “Fərhad və Şirin”, “Arzu-Qəmbər” kimi nağıldastanlar, “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm” kimi dastanlar vardır” [9, s.155]. Kərkük dolaylarında ən məşhur dastan “Arzu-Qəmbər” dastanıdır. Bu dastan Azərbaycanda da kifayət qədər geniş yayılmışdır. Azərbaycandakı dastanı tədqiq edən Sədnik Paşayev “Arzu-Qəmbər”in Ba-

kı, Şamaxı, Gəncə və Qarayazı variantlarını müəyyən etmişdir. Folklorşünas alimin fikrincə, Kərkük variantına ən yaxın olanı Bakı variantıdır. Şamaxı, Gəncə və Qarayazı variantlarında Kərkükdəki dastanla oxşaq cəhətlər olsa da, fərqliliklər də az deyil [10, s.15]. Onu da qeyd edək ki, əsər ilk dəfə 1964-cü ildə Bağdadda “Arzu-Qəmbər matalı” adıyla və əski hərflərlə yayımlanmışdır. “İkinci dəfə kərküklü Mehmet Emin Əsri tərəfindən 1967-ci ildə Təbriz şəhərində çap olunmuşdur” [14, s.38]. Dastanın Təbrizdə işıq üzü görməsi Cənubi Azərbaycanda da “Arzu-Qəmbər” dastanına böyük marağın olmasından xəbər verir. Şimalda isə ilk dəfə bu dastan 1971-ci ildə Qəzənfər Paşayevin əməyi nəticəsində çap olunmuşdur.

İraq-türkmən xalq musiqisi də Azərbaycan xalq mahnılarına çox yaxındır. Bu sahədə də ən geniş tədqiqat Əta Tərzibaşına məxsusdur. Türkmən alimi “Şərqiylər və türkülər” və 2 cilddən ibarət olan “Kərkük havaları” adlı tədqiqat əsərlərində türkmən xalq musiqisini araşdırmış və Azərbaycanla ortaq cəhətlərini müəyyən etməyə nail olmuşdur. Əta bəy “Kərkük havaları” kitabında yazır: “Əskidən bəri azərilərlə dolu olan Təbriz, Marağa, Qarabağ və daha başqa şəhər və səmtlərdə musiqi həyatı yüksək bir səviyyəyə alınmışdır. O zaman İraq türkləri ilə bu ölkədə yaşayan türklər arasında dil, ədəbiyyat və musiqi baxımından bulunan yaxın bağlılıq qolaylıqla düşünülə bilər. Bu bağlılıq azərilərlə İraqda yaşayan türkmənlər arasında bir dərəcəyə dəgin qüvvətli bir qaynaşma hasilə gətirmişdir” [5, s.8-9]. Əta Tərzibaşı tədqiqat əsərində “Layla balam, a layla”, “Bu xal nə xaldı”, “Bu gələn yar olaydı”, “Altın üzük yaşıl qaş”, “Samovar almışam silənim yoxdur” kimi bir çox xalq mahnısının Azərbaycanda da eynilə İraqdakı kimi oxunduğunu yazır” [5, s.80]. “Azərbaycan folklor antologiyası”nın İraq-türkmən cildində Kərkük dolaylarında və Azərbaycanda oxunan müştərək mahnıların siyahısı daha uzundur. Bu cildə “Yar bizə qonaq gələcək”, “Evlərinin önü yonca”, “Pəri”, “Gözəllərdən üç gözəl var sevməli”, “Nərgizi dəstə bağladım” və s. xalq mahnılarını görə bilirik” [2, s.19].

İraq-türkmən ədəbiyyatını tədqiq edən alimlərin böyük əksəriyyəti bu ədəbiyyatın Nəsimi yaradıcılığı ilə başladığını iddia edirlər. Türk-

manlara görə, İmadəddin Nəsimi Bağdad yaxınlığındakı Nəsim kəndində anadan olub. Bu haqda Əta Tərzibaşı “İraq-türkman ədəbiyyatına toplu baxış” adlı məqaləsində məlumat verir [8, s.127]. İraq türkmanları Nəsiminin İraqda doğulduğunu qəbul etdikləri üçün yazılı ədəbiyyatlarının ilk nümayəndəsi kimi də məhz onu qəbul edirlər. Əbdüllətif Bəndəroğlu yazır: “İraq türkmanları İraqa dalğalar biçimində köç etməyə başladıkları VII yüzildən 700 il sürə sonra XIV yüzildə yazılı ədəbiyyatımızda böyük şairimiz İmadəddin Nəsimi əl-Bağdadinin yaradıcılığı ortaya çıxdı” [3, s.8]. “Bir çox təz-kirələrdə Nəsimi “türkman” kimi göstərilmiş, F.Köprülüdən etibarən Türkiyədə “azəri ləhcəsi ilə” yazan bir şair kimi təqdim edilmişdir” [1, s.384]. Nəsimini “Azəri ləhcəsi ilə” yazan şair kimi təqdim etmək onu həmin dövrdə digər söz sənətkarlarından fərqləndirən xüsusiyyət hesab

edilməməlidir. Çünki XIV əsrdə Bağdad və onun ətrafında yaranan ədəbiyyat azərbaycandilli ədəbiyyat idi. Bu tendensiya Nəsimi yaradıcılığı ilə yekunlaşmır, əksinə daha da inkişaf edərək XVI əsrdə Füzuli ilə özünün ən zirvə nöqtəsinə çatır. Lakin Füzuliyə qədər də Azərbaycan və İraq-türkman ədəbiyyatları üçün dəyərli olan sənətkarlar yetişmiş, yazıb-yaratmışlar. Əta Tərzibaşının Qazi Bühranəddini, Müzəffərəddin Cahanşah Həqiqini və Əbdülqədir Marağayini İraq-türkman ədəbiyyatının nümayəndəsi sayması da məntiqlidir. Çünki bu şairlərin yaradıcılığı Azərbaycan türkcəsi ilə olmaqla yanaşı, dilin inkişafına da xidmət göstərmişdir. Məhz belə bir sənətkarların ənənələri əsasında formalaşan azərbaycandilli İraq-türkman ədəbiyyatı dünya söz xəzinəsinə Füzuli kimi dühanı bəxş etmiş oldu.

Nəticə / Conclusion

Tarixi köklərin eyniliyi, adət-ənənə və bədii düşüncə yaxınlığı Azərbaycan-İraq-türkman ortaq ədəbi bədii dəyərlərinin yaranmasına imkan vermişdir. Tədqiqatlarımızı genişləndirdikcə bu cür dəyərlərin daha çox olduğunu müşahidə edirik. Tarixin müəyyən dövrünə qədər azərbaycanlılarla türkmanları fərqləndirmək, ədəbiyyatlarını ayrı-ayrılıqda tədqiq etmək, ümumiyyətlə doğru deyil. Bu vahid bir xalq olduğu

üçün yaratdığı azərbaycandilli ədəbiyyat da böyük türk və Şərq ədəbiyyatının bir hissəsidir. Sonrakı dövrlərdə ictimai və siyasi dəyişikliklər fonunda yaranan mənzərə bu xalqın nümayəndələrini də bir-birindən ayrı saldı. Lakin bu ayrılıq ortaq ədəbi dəyərlərin itməsinə yox, daha da qiymətli olmasına, bəlkə də müqəddəsləşməsinə şərait yaratdı.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. 10 cildə, III cild. – Bakı, 2020.
2. Azərbaycan folklor antologiyası. İraq-türkman cildi, 2009.
3. Bəndəroğlu Əbdüllətif. İraq-türkman ədəbiyyat tarixinə bir baxış. – Bağdad, 1989.
4. Hüseyin Akkaya. Tarihçe-i Nevres. – İstanbul, 2004.
5. Kevseroğlu Necat. Ata Terzibaşı. Hayatı ve eserleri. – Ankara, 2018.
6. Mahir Naqib. Kerkük türk xalq musiqisi. – Ankara, 2007.
7. Məhəmməd Hüseyin Təhmasib. “Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında”. “Azərbaycan” jurnalı, 1969.
8. Mustafa Ziya, Şəmsəddin Kuzəci. Ata Terzibaşının makaleləri. – Ankara, 2018.
9. Paşayev, Q. Əta Tərzibaşının folklorşünaslıq fəaliyyəti. – Bakı, 2019.
10. Paşayev, Sədnik. “Çoxvariantlı Arzu-Qəmbər”. “Elm və həyat” jurnalı, №12, 1987.
11. Rəsul Rza. “Uzaq ellərin yaxın töhfələri”. “Azərbaycan” jurnalı, 1961.
12. Terzibaşı, Ata. Füzuli haqqında yazılar. – İstanbul, 2016.
13. Tərzibaşı, Əta. Xoyratlar və Manilər. – İstanbul, 1975.
14. Tərzibaşı, Əta. Kerkük havaları. – Bağdad, 1961.

Азербайджано-иракско-туркманские общие литературные ценности

Орхан Исаев

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: orxan.qeriman@mail.ru

Резюме. Иракско-туркманская литература считается важной отраслью общетюркской литературы. Однако эта литература ближе Азербайджану, чем другим тюркским народам. Историческая связь, вхождение в состав одних и тех же государств в более поздние периоды, языковой фактор также проявляются в литературных ценностях. В статье исследована устная и письменная литература туркман, проживающих на территории Ирака, изучены их общие литературные ценности с азербайджанскими тюрками. Выявлено, что литературные ценности людей с одним происхождением и общими историческими корнями имеют много общего. В основе этих ценностей лежат предания, пословицы, народные песни, анекдоты, представители классической литературы. Сходство как фольклора, так и письменной литературы больше связано с языковым фактором. Азербайджанский турецкий язык считается основным разговорным языком в районе проживания туркман. Литература также была создана на этом языке. Это единогласно подтверждают ученые, изучающие иракско-туркманскую литературу. К общим литературным ценностям можно отнести и литературных представителей. Произведения Мухаммада Физули, Рухи Багдади, Ахди Багдади и других поэтов-классиков изучаются как общие ценности. Известный туркменский ученый Ата Тарзибаши считает таких поэтов, как Насими, Джаханшах Хакики и Гази Бурханеддин, представителями туркманской литературы до XVI века. То, что эти поэты пишут и творят на азербайджанском языке, сближает их с туркманами. И сегодня изучаются как представители литературы, так и азербайджанская и иракско-туркманские ценности литературных образцов. В данной статье эти литературные ценности в целом привлечены к исследованию.

Ключевые слова: туркмены, баяты, литературные ценности, классическая литература, Физули